

APORTACIÓ DELS FRAMENORS CAPUTXINS
A LA CARTOGRAFIA EUROPEA
(SEGLES XVII i XVIII)

Fra Valentí SERRA DE MANRESA, OFMCap.

Tot i que la principal aportació dels frares caputxins de Catalunya a la cartografia i a l'estudi de la geografia és molt més destacable en l'àmbit americanístic,¹ la present nota històrica la dedicarem a donar una breu notícia a propòsit de la contribució d'aquests religiosos a la cartografia d'àmbit europeu.

La tradició missionera de l'Orde caputxí –especialment els de la província de Catalunya– ha produït al llarg dels segles una gran riquesa de descripcions de viatges² i, també, de plasmacions cartogràfiques dels

1. Vegeu Marc Aureli VILA, *Els caputxins catalans a Veneçuela*, Barcelona 1969, p. 130-169 i 351-359; Valentí SERRA DE MANRESA, «El projecte del pare Castellví d'un centre català de recerques americanístiques», *Analecta Sacra Tarraconensia* 66 (1993) 123-134; ID., *Tres segles de vida missionera: la projecció pastoral «ad gentes» dels framenors caputxins de Catalunya (1680-1989)*, Barcelona 2006, p. 621-629.

2. Esmentem a guisa d'exemple, aquests itineraris de viatges que, atesa la seva importància, foren editats: ÀNGEL DE VILLAVA, *Una visita al Caquetá*, Barcelona 1895; ANTONIO DE CALAMOCHA, «Excursión llevada a cabo por el Rdo. P. Fr. Antonio de Calamocha, Misionero Capuchino en Colombia, a los pueblos de San Miguel de Sucumbios, Santa Rosa, San José del Aguarico y otros pueblos del río Putumayo. Mocoa 1898», *El Mensajero Seráfico* XV (1898) 336-341; XVI (1899) 20-22, 81-86, 111-115 i 150-154; GASPÀR DE PINELL, *Excursión Apostólica por los ríos Putumayo,*

itineraris evangelitzadors³ que, una volta acabat el període colonial, van contribuir a delimitar les fronteres dels novells països com ara Veneçuela, Brasil, Colòmbia i Perú. L'any 1932, en finalitzar el conflicte armat colomboperuà –suscitat pels interessos cautxers a l'Amazònia–, l'aportació dels missioners caputxins en les comissions internacionals per a la fixació dels límits territorials fou també decisiva. Semblantment, un segle abans, els establiments missioners a la Guaiana foren de gran utilitat per a determinar els límits de l'actual Veneçuela.⁴

S'ha tractat, repetidament, de la conveniència d'un estudi monogràfic sobre l'aportació dels frares caputxins a la geografia i cartografia americana;⁵ de moment, però, no l'anticiparem, car, com hem dit, aquest article el centrem en l'aportació dels caputxins a la cartografia d'àmbit europeu al llarg dels segles XVII i XVIII.

La contribució dels religiosos caputxins de Catalunya i d'Europa a la cultura és força diversificada i és especialment valuosa en el camp de l'arquitectura, de la recerca d'aigües subterrànies,⁶ i àdhuc en la construcció de rellotges solars⁷ i en la confecció de plànols i mapes.⁸ S'ha d'assenyalar,

San Miguel de Sucumbios, Cuyabeno, Caquetá y Caguán. Abundancia de datos históricos, etnográficos, geográficos, botánicos y filológicos de las regiones visitadas, Bogotá 1928, etc.

3. Algunes de les principals plasmacions cartogràfiques fetes pels missioners caputxins són les següents: [*Fidel de Montclar*], *Plano de la vía entre Mocoa y Puerto Asís, trazado y levantado con el nivel de Abney, la brújula y el podómetro*, s.d; *Carta geográfica que señala la ruta que siguieron los misioneros Fr. Gaspar de Pinell y Fr. Bartolomé de Igualada en la Excursión Apostólica [de] 1926-1927* (Escala 1/1.000.000); *Plano del río Caquetá desde Curiplaya hasta el río Caguán, levantado con brújula por el R. P. Fray Gaspar de Pinell en 1927* (Escala 1/750.000); *Plano del río Caquetá desde Puerto Limón hasta río Orteguaza, levantado con brújula por el R. P. Fr. Gaspar de Pinell, misionero capuchino, en 1927* (Escala 1/580.000).

4. Lino DUARTE LEVEL, *Historia Patria*, Caracas 1911, p. 278: «En nuestra cuestión de límites con la Guayana inglesa, el único sólido e incontestable argumento que pudimos presentar para justificar nuestros derechos sobre la Guayana fue la obra de los misioneros. Hasta donde llegaron los religiosos [capuchinos catalanes] en su misión evangélica, puede decirse que llegaron nuestras fronteras. Al plantar la cruz fijaron los linderos de Venezuela».

5. Vegeu la síntesi titulada: *Geografía de la Comisaría Especial del Amazonas y notas históricas. Geografía por Gonzalo Estrada y por Romualdo de Palma. Notas históricas por Marceliano E. Canyes*. Prefectura Apostólica de Leticia, 1973.

6. Vegeu Valentí SERRA DE MANRESA, *Aportació dels framenors caputxins a la*

però, que la producció cartogràfica dels caputxins en l'Europa del Barroc fou per a ús intern, és a dir, destinada al servei directe dels membres de l'Orde, tal com apareix estampat en la part introductòria de les obres cartogràfiques que publicaren els caputxins: «communi utilitati in lucem prodita».

Els framenors caputxins han estat la reforma més vigorosa i estesa dels framenors. Nascuts a Itàlia l'any 1528 de tronc vivament franciscà, se'n comptabilitzen, actualment, uns onze mil frares escampats arreu del món.⁹ Una volta vençudes les dificultats inicials de consolidació, i després de superar les traves que els foren imposades per a impedir que aquesta reforma franciscana s'expansionés més enllà de la península italiana, en començar el segle XVII –quan amb prou feines comptaven amb un segle d'existència– els caputxins ja havien reeixit a fer-se presents a bona part de les regions d'Europa.

La legislació primitiva dels caputxins institucionalitzà la visita pastoral del ministre general a les províncies¹⁰ de l'Orde; visita que, per mor de l'austeritat dels primers frares, que volien recuperar els ideals del franciscanisme primitiu, calia fer a peu, tal com ho prescriu la Regla franciscana.¹¹ Les dificultats que això comportava, junt amb la conveniència de conèixer de la millor manera possible els territoris que havien de ser visitats pel ministre general i el seus acompanyants, motivà que l'any 1632 Silvestre de Panicale¹² preparés, per indicació de la cúria generalícia, la primera *Descrizione Geografica*, talment un *Atlant* o atlas, que visualitzava les fundacions dels convents de caputxins pels diversos territoris d'Europa.

cultura catalana: des de la fundació a la guerra civil (1578-1936), Barcelona 2009, p. 397-409: «L'arquitectura i les edificacions conventuals dels caputxins»; *ibid.*, p. 409-411: «La tasca dels saurins, cercadors d'aigües subterrànies».

7. BHC, Ms. 7-6-17, *Tratado de la Gnomónica [...] que enseña a delinear Reloges Solares de muchas especies*; text atribuït als caputxins Pere Fiol de Muro i Josep M. Collas de Mallorca.

8. Sobre aquestes aportacions, vegeu Valentí SERRA DE MANRESA, «Els frares caputxins i la cartografia», *Estudios Franciscanos* 111 (2010) 161-170.

9. *Analecta OFM Cap* 124 (2008) 139-155: «Elenchus Religiosarum [...] die 31 Decembris 2007, summa totalis: 10.683», distribuïts en 1704 convents.

10. AGRoma, *Constitutioni de Frati Minori Ca[p]puccini di S. Francesco*, Roma 1609, Cap. X, p. 48: «S'ordina che'l M. R. P. Generali si sforzi nel tempo del suo officio di visitare personalmente tutte le Provincie».

11. Vegeu la *Regula Bullata* (any 1223) Cap. III: «Fratres non debeant equitare»; que els frares no vagin a cavall, és a dir, que viatgin a peu.

12. Sobre Silvestre de Panicale (†1641), vegeu *Lexicon cappuccinum*.

Aquest primer *Atlant*¹³ –publicat en facsímil l’any 1990 a cura de Servus Gieben–¹⁴ esdevingué el bell model inspirador dels volums cartogràfics posteriors titulats *Chorographica descriptio Provinciarum*, unes belles i monumentals edicions del segle XVII¹⁵ i XVIII¹⁶ que actualment són cobejades per bibliòfils i col·leccionistes d’obres cartogràfiques.¹⁷ D’aquestes edicions, se’n coneixen, pel cap baix, sis estampacions: Roma 1643, Roma-Torí 1646, Torí 1649 i 1654, Milà 1712 i 1721. A la Biblioteca Hispano-Caputxina (a Sarrià, Barcelona), s’hi conserva un exemplar de l’edició milanesa de 1712 de la *Chorographica descriptio Provinciarum*, on trobem una detallada plasmació cartogràfica de l’expansió dels framenors caputxins pels territoris d’Europa en començar el segle XVIII, amb indicacions estadístiques per a cadascuna de les províncies caputxines.¹⁸ Pel que fa a la província de Catalunya, la *Chorographica descriptio Provinciarum*

Promptuarium historico-bibliographicum Ordinis Fratrum Minorum Capuccinorum (1525-1950), Romæ 1951, col. 1597.

13. AGRoma, *Descrittione Geografica delle Provincie d’Italia, di Spagna, Francia e di Germania, nelle quali fin’hora si è dilatata la Serafica Religione de Patri Capuccini di San Francesco*, Roma 1633.

14. Servus GIEBEN, *Atlante Cappuccino. Opera inedita di Silvestro da Panicale (1632)*. Roma, Istituto Storico dei Cappuccini, 1990. A propòsit d’aquesta edició vam preparar algunes ressenyes, vegeu Valentí SERRA DE MANRESA, «Descoberta i edició del primer *Atlant* caputxí», *Catalunya Franciscana* XXIX (1991) 146-147; *Estudios Franciscanos* 92 (1991) 331-333.

15. AGRoma, *Chorographica descriptio Provinciarum, et Conventuum Fratrum Minorum S. Francisci Capuccinorum; Praedicatorum, Sacerdotum, Clericorum et Laicorum universorum eiusdem Ordinis collectio, quorundam Fratrum labore industria delineata, sculpta, impressa, iussu A. R. P. Ioannis a Montecalerio, Ministri Generalis, in lucem edita*. Romæ 1643; (reed., Romæ-Taurini, 1646; Agustæ Taurinorum, 1649 i 1654).

16. BHC, *Chorographica descriptio Provinciarum, et Conventuum FF. Min[orum] S. Francisci Capuccinorum, olim quorundam Fratrum labore, industria, delineata, sculpta, impressa iussu A. R. P. Ioannis a Montecalerio; nunc vero F. Ioannis Baptistæ a Cassinis Prov. Mediolanensis concionatoris capu[c]cini iterata delineatione super novissimas orbium cælestium observationes, de A. R. P. Augustini a Tissana Ministri Generalis mandato communi utilitati in lucem prodita*, Mediolani 1712.

17. Vegeu el volum titulat: *Mapes antics de la península Ibèrica i de la resta del món (segles XVI-XIX)*. Catàleg del Fons Cartogràfic de l’Institut Municipal d’Història, Vol. II, Ajuntament de Barcelona 1994, p. 205, núm. 439: «Provinciae Cataloniæ cum confiniiis», dins *Chorographica descriptio...* Augustæ Taurinorum, 1649.

registra 128 predicadors, 168 sacerdots (aquells religiosos promoguts al presbiterat que no tenien llicència del ministre general per a predicar), 76 estudiants clergues i 146 frares llecs; és a dir, un total de 515 religiosos distribuïts en els 25 convents que abans de l'exclaustració de 1835 integraven la província monàstica dels framenors caputxins de Catalunya.¹⁹

Silvestre de Panicale, després d'exercir alguns càrrecs de responsabilitat a la seva província de l'Úmbria, l'any 1618 passà al servei directe del ministre general i, força aviat, es dedicà a dibuixar els mapes i els itineraris de les províncies caputxines que el ministre general havia de visitar, tal com s'explica en una de les edicions de la *Chorographica descriptio Provinciarum* publicada el 1646: «Factus igitur visitationis et peregrinationum comes, primo huic operi initium dedit, quasdam sibi tabellas prae-parando, quae synceram et integram cuiusque provinciae faciem simulque universalem totius terrae Capuccinis inhabitate representarent». En aquest mateix sentit, en les ratlles introductòries de l'edició de la *Chorographica descriptio Provinciarum* publicada el 1712 pel caputxí Joan Baptista de Cassine,²⁰ s'hi esmenta que aquesta obra geogràfica i estadística fou enllestida a petició del ministre general Agustí de Latisana per tal de visualitzar l'expansió de l'Orde caputxí amb les noves províncies i convents; i per això es tractava d'una *Nova delineatio Chorographica Provinciarum nostrae capuccinorum Religionis cum additione novarum Provinciarum*,²¹ tot actualitzant les edicions precedents del segle anterior. Aquesta *Nova delineatio* comportà moltes dificultats per a Joan Baptista de Cassine qui, d'una manera molt encertada, va exposant en les ratlles introductòries de l'obra el repte, no sempre reeixit, de plasmar cartogràficament les fluctuants i tothora controvertides divisions entre regnes i províncies que, força aviat, tornarien a canviar per mor dels tractats internacionals d'Utrecht (1713) i Rastatt (1714), així com aconseguir una correcta situació en els mapes

18. Sobre aquest mapa caputxí de 1712, vegeu Ignasi M. COLOMER I PRESES, *Els cent primers mapes de Catalunya. Segles XVI-XIX*, Barcelona 1966, p. 51.

19. BHC, *Chorographica Descriptio Provinciarum*, Mediolani 1712, f. 6: «Provincia Cathaloniae, continet: Archiepiscopatus 1, Episcopatus 8, Studia 4, Conventus 26, concinadores 126, sacerdotes 168, clericos 76, laicos 143. Simul 515. Confinia huius Provinciae sunt Provinciae Valentiae, Aragoniae et Tolosana». Tot i que en el mapa es compten 26 convents, en realitat en tenen 25, car el convent de Banyoles que encara figura en el mapa es clausurà l'any 1638.

20. Sobre Joan Baptista de Cassine († 1715), vegeu *Lexicon capuccinum*, Romae 1951, cols. 829-830; F. PORENA, «Un cartografo italiano del principio del secolo XVIII», *Memorie della Società Geografia Italiana* V (1895) 45-73.

21. BHC, *Chorographia Descriptio Provinciarum*, Mediolani 1712, f. 3.

dels llocs i ciutats, torrents i rierols, muntanyes i turons.²² En canvi, per al cartògraf caputxí li fou força més fàcil d'establir la latitud de les poblacions mercès a l'ús de l'astrolabi.²³ Joan Baptista de Cassine dibuixà 61 mapes amb les respectives estadístiques que es corresponen amb els territoris de *Totius Italiae* (amb 25 províncies caputxines i 12.466 frares, amb la inclusió de les illes de Còrsega, Sardenya i Sicília); *Hispaniae* (amb 7 províncies caputxines i un total de 2.473 religiosos); *Galliae* (amb 12 províncies caputxines i 6.439 frares, amb la inclusió dels territoris de la Savoia, Lotaríngia o Lorena i la Borgonya Palatina o Franc Comtat); *Totius Germaniae* (amb 14 províncies caputxines i 6.414 frares, amb la inclusió d'Àustria i Suïssa). En el moment de publicar aquest atlas, Alemanya era encara un territori on els frares tot just començaven d'expansionar-se. Finalment, hi ha un mapa de Polònia, només amb 2 convents i 13 frares, car tot just hi havia començat la implantació de l'Orde.

L'any 1950, l'eminent estudiós de la cartografia, François de Dainville, ja assenyalà que els segles XVII i XVIII foren la gran època de la cartografia, i que els ordes religiosos mostraren molt interès a publicar llurs atles per tal de visualitzar la seva distribució geogràfica, expansió internacional, límits de les províncies,²⁴ etc. Es conserven atles editats pels agustins, benedictins, jesuïtes,²⁵ carmelites descalços, framenors conventuals²⁶ i, principalment, caputxins, els quals en foren els pioners a través de l'*Atlante* de 1632. Amb tot, els primers volums de la *Chorographica descriptio Provinciarum* que van publicar els caputxins, a més de visualitzar l'expansió i la consolidació de l'Orde en el seu primer segle d'existència, foren també un utilíssim *instrumentum laboris* per tal de reeixir en la preparació de les visites pastorals, tal com ja posà en relleu el director del «Museo Francescano» de Roma, el caputxí Servus Gieben, en el seu magnífic estudi sobre aquest *Atlante*²⁷ que Silvestre de Panicale enllestí l'any 1632, com a fruit de les minucioses anotacions que anava prenent

22. *Ibid.*, f. 2: «Tota difficultas geographica consistit in vera collocatione regnorum, provinciarum, insularum, peninsularum, civitatum, oppidorum, castellorum, montium, collium, fluminum».

23. *Ibid.*, ff. 2-3: «Ad Civitatum, Oppidorumque latitudinem investigandam facili negotio devenire valemus; sufficit enim mediante astrolabio, vel aliquo perfecto quadrante astronomico collimare».

24. François de DAINVILLE, *La Cartographie reflet de l'histoire*, Geneve-Paris 1986, p. 256 i ss.

25. François de DAINVILLE, «Les Cartes anciennes de l'Asistance de France», *Archivum Historicum Societatis Iesu* XIX (1950) 254-264.

quan acompanyava els ministres generals durant les visites pastorals²⁸ a les diverses províncies de l'Orde;²⁹ una metodologia ben eficaç i que trobem expressada en les ratlles introductòries dels volums de les *Chorographica descriptio Provinciarum*³⁰ En aquestes obres cartogràfiques els autors solien posar moltes més dades i detalls per als territoris fora d'Itàlia, car aquests eren indrets força desconeguts per als religiosos que havien de realitzar la visita pastoral, normalment frares d'origen italià. Per exemple, si ens fixem en el primer Atlant, hi ha una notable abundància de signes per a facilitar la comprensió general de cada territori no-italià (per exemple la indicació de bisbats, cases d'estudi, convents, etc.),³¹ així com una acurada descripció dels límits territorials, amb indicació dels accidents geogràfics, rius i, sobretot, ponts per a travessar-los!³² En el revers de cada mapa, Silvestre de Panicale hi féu dibuixar –possiblement a cura de Maximí de Guchen, gravador de la primera *Chorographica descriptio Provinciarum* de 1643– un notable complement estadístic per a cada província caputxina,³³ el qual ajuda enormement a prendre consciència de l'abast de l'expansió dels frares caputxins pels territoris d'Europa, a més de trobar-hi suggeridores imatges de la vida quotidiana –emprades a guisa d'il·lustració dels mapes– com ara sovintejats detalls de la vida quotidiana i laboral dels pobladors de les regions europees del segle XVII (com l'escena pastoral que il·lustra el mapa de la província caputxina de Tours);³⁴ o també en el mapa de la província caputxina de València, on hi ha dibuixat un traginer

26. Franciscus Antonius M. RIGHINI, *Tabulae Topographice omnium Provinciarum Regularium Ordinis Minorum S. Francisci Conventualium*, s.l., 1773.

27. SERVUS GIEBEN, «Il primo Atlante Cappuccino. Opera inedita di Silvestro da Panicale (1632)», *Collectanea Franciscana* 50 (1989) 69-108.

28. Es conserven alguns quaderns d'aquestes anotacions dels itineraris de viatge dels ministres generals a l'AGRoma, *Nota del viaggio che si fa, dei luoghi che si toccano, delli capitoli che si celebrano, e delle miglia che si caminano* (anys 1625-1631) redactat, segurament, per Silvestre de Panicale.

29. Alguns d'aquests dietaris han estat editats com ara *I' Iter Sacrae Visitationis A. R. P. Ioannis Mariae a Noto*, publicat dins *Analecta OFM Cap X* (1894) 246-254, corresponent als anys 1625-1631; o bé el relat que escriví Filippo da Firenze, publicat amb el nom d'*Itinera Ministri Generalis Bernardini de Arezzo (1691-1698) per Hispaniam, in lucem edidit Marianus d'Alatri*, Romæ 1973, p. XV-XXI: *Relazione del Viaggio fatto dal M. R. P. Bernardino d'Arezzo e suoi Compagni in occasione di visitare la Religione de Cappuccini mentre era Generale della mesma*.

30. AGRoma, *Chorographica descriptio Provinciarum*, Romæ-Taurini 1646, ff. 1-2: «Lustrando itaque provinciae per Europam diffusas et visitans monasteria, descriptionem cuiusque provinciae extrahebant, distantias et situs locorum observans».

menant una mula amb el bast carregat de mercaderies i que reflecteix el mitjà més usual de transport a les zones de difícil accés.³⁵ També és molt suggeridor el mapa de la província de Catalunya, on hi ha representada una escena amb pescadors (cofats amb barretina catalana) estirant una xarxa;³⁶ o també el conreu de la terra en les hortes caputxines que trobem a guisa d'il·lustració en el mapa de la província de Borgonya.³⁷ A bona part dels mapes hi ha reflectida la manera de viatjar dels frares, sempre precedits pel més ancià i seguit dels més joves carregant les alforges,³⁸ així com també la notable presència de soldats vigilant els passos fronterers, tal com es pot veure en el mapa de les províncies de Messina i d'Aragó.³⁹

Acabem aquesta nota històrica remarcant la forta incidència del primer *Atlante Cappuccino* endegat el 1632 per Silvestre de Panicale, car marcà l'estil de les obres cartogràfiques posteriors tant de l'Orde caputxí com també dels altres col·lectius religiosos quan estamparen els respectius atles, tal com ho posaren en relleu François de Dainville i Servus Gieben.

Oferim, a tall de mostra, i a guisa d'il·lustració d'aquest article, un mapa de la província caputxina de Catalunya extret de la *Chorographica descriptio Provinciarum*, obra del caputxí Joan Baptista de Cassine, estampada a Milà l'any 1712. Fixem-nos que en aquelles poblacions on hi havia caputxins hi ha dibuixat un convent i que, a voltes, els topònims són italianitzats (Barcellona, St. Steffano, Eremita) tot i que la llengua de

31. Sobre la interpretació dels mapes antics, vegeu François de DAINVILLE, «Problèmes de Cartographie historique des Eglises», *Cahiers d'Histoire* IX (1964) 22-53.

32. Ho posà en relleu Servus GIEBEN, «Il primo Atlante...», dins *Collectanea Franciscana* 59 (1989) p. 89: «Per chi viaggiava a piedi era importante conoscere l'ubicazione dei ponti, sui quali poter attraversare commodamente un fiume. Perciò, il nostro cartografo ha indicato questi punti di passaggio».

33. Pel que fa a la província caputxina de Catalunya, l'*Atlant* de 1632 inclou encara els convents del Rosselló: Ceret, Perpinyà, Elna, Tuïr, Vinça i Prada, i s'hi comptabilitzen 406 religiosos, 61 dels quals eren predicadors, 130 eren simples sacerdots, 112 eren llocs i 103 eren clergues amb formació escolàstica; cf. *Atlante Cappuccino*, f. 24 v.

34. Cf. *Atlante Cappuccino*, Map. núm. 38: «Província di Turena».

35. Cf. *Atlante Cappuccino*, Map. núm. 26.

36. Cf. *Atlante Cappuccino*, Map. núm. 25. També apareix una escena força semblant en el mapa núm. 30, del «Regno di Galitia e di Portugallo, dove ancora non sono fondati i nostri conventi».

37. Cf. *Atlante Cappuccino*, Map. núm. 35.

38. Cf. *Atlante Cappuccino*, Map. núm. 44 (província caputxina valona); *ibíd.*, Map. núm. 45 (província caputxina de Colònia).

l'atles és el llatí. Observem, també, que l'orografia i les poblacions són representades en perfil, i les distàncies són calculades en llegües hispanes i en milles itàliques. És ben curiosa la col·locació del segell provincial –la Mare de Déu de Montserrat amb Sant Francesc i Santa Eulàlia– dins de la rosa dels vents. El convent de Banyoles, tot i ser clausurat l'any 1638, encara figura en el mapa.

Amb aquesta descripció de la situació dels convents caputxins en els territoris del Principat de Catalunya feta per Joan Baptista de Cassine, donem per enllestida aquesta breu nota històrica i deixem per a una altra oportunitat un nou article dedicat a l'aportació dels caputxins de la Tarraconense a la cartografia dels territoris missionals.

39. Cf. *Atlante Cappuccino*, Map. núm. 20 i Map. núm. 27.

